

соціалістичний виробничий колектив з боку Комуністичної партії привів до глибоких деформацій цієї форми власності, управління нею трудящими. Із загальнонародної, суспільної її перетворили в партійно-державну. І як результат цього – управління соціалістичним виробництвом замість того, щоб бути демократичним, захищати інтереси мас, окремих трудових колективів, стало централізованим. Роль трудящих, молоді в сфері управління виробництвом звелась в багатьох випадках до виконання вказівок партійних, державних, господарських та комсомольських органів.

Не слід забувати і те, що на відповідних етапах участь молоді в управлінні суспільним виробництвом мала тенденцію до розвитку. Управлінські функції молоді проявлялися в молодіжних трудових формуваннях. Але з часом частина з них, зіткнувшись із серйозними проблемами в організації виробництва, забезпеченням його необхідними матеріальними та фінансовими ресурсами, із соціальними проблемами, почали поступово самоліквідуватися, набувати інших форм відповідно до нових умов господарювання та політичного життя в країні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яременко А.А. Социально-экономическая сущность сознательного, творческого отношения к труду и пути его формирования у молодых производителей. Автореферат на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – М., 1989. – С. 17; 2. Тараканова Л. За адресами конкретних справ // Зоря Полтавщини. – 1988. – 17 листопада; 3. Мельников Д.А. Молодежь в управлении делами общества: иллюзии и реальность. – М., 1993. – С. 104; 4. Майже казкова історія // Молодь України. – 1989. – 21 лютого.

Л.С. Мельничук

ГОНЧАРНІ ПРОМИСЛИ ПОДІЛЛЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ Є.Ю. СПАСЬКОЇ

У дослідженні історії та культури Поділля можна визначити періоди, які були особливо плідними. До таких належать 20-і рр. ХХ ст., коли розгортався масовий краєзнавчий рух, зростав інтерес національної еліти до вивчення й збереження культурно-історичної спадщини регіону. За підрахунками автора, тільки у другій половині 20-х рр. на Поділлі працювали близько 20 експедицій науковців з Києва, Москви, Ленінграду. З дослідженням історії та культури краю цього періоду пов'язано чимало визначних імен вчених – подвижників на ниві українського народознавства: Ю. Александровича, К. Квітки, К. Копержинського, Н. Коцюбинської, В. Отамановського, Є. Сіцинського, Л. Шульгіної та багатьох інших патріотично налаштованих науковців, які у річищі проголошеної політики українізації брали активну участь у відродженні й утвердженні у свідомості мас національного духу. Наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. переважна більшість з них була репресована й імена їхні замовчувались на сторінках історії. Науковий доробок цих вчених, на жаль, належно не поцінований і мало відомий, значною мірою неопублікований і чекає дослідників. Без гучних слів впевнено можна сказати – вони віддали життя, вивчаючи українську культуру, утверджуючи у суспільстві національну ідею.

Біля витоків української школи народознавства ХХ ст. стояли визначні жіночі постаті. Серед них – Євгенія Юріївна Спаська (1892-1980), у науковій спадщині якої є фундаментальні дослідження і народної культури Поділля. Дослідницю справедливо вважали одним з найкваліфікованіших спеціалістів у царині народних ремесел. Ця тема впродовж всього життя була центральною в її наукових інтересах, які охоплювали етнографію, археологію і мистецтвознавство.

Є.Ю. Спаська народилася 1 січня 1892 р. у м. Ніжині на Чернігівщині. Освіту здобула у місцевій гімназії та на історико-філософському факультеті Московських вищих жіночих курсів ім. Гер'є, які закінчила у 1914 р.¹ Диплом одержала в день оголошення війни з Німеччиною. Закінчивши влітку курси сестер-жалібниць у Ніжині, до червня 1915 р. працювала у госпіталі, а з 1917 р. – у Комітеті Всеросійського земського союзу в Підволочиську, Тернополі, Коломиї, Києві. У 1919 р. захворіла на тиф, довго лікувалася й працювала у Санаторно-курортному управлінні України, Червоному хресті в Ялті та Феодосії. Потім повернулася до Ніжина, де у 1921-1923 рр. виконувала обов'язки інструктора в художньо-промисловій майстерні Промспілки².

У 1923 р. переїхала до Києва, завзято працювала на ниві відродження української національної культури, у видавництві, кустарному відділі Сільськогосподарського музею й Постійної промислової виставки. Традиційно-побутова культура цікавила її найдужче й молода вчена стала серйозно вивчати народні промисли та ремесла, народне мистецтво.³

1923 р. Є.Спаська вступила вільним слухачем до Київського археологічного інституту на відділ мистецтвознавства.⁴ Саме цього часу в її житті з'явилася людина, що остаточно визначила зміст подальшої дослідницької діяльності, – видатний археолог-мистецтвознавець, подвижник українського національного відродження Данило Михайлович Щербаківський (17.XП.1877–6.У1.1927).⁵ У 70-х роках Євгенія Спаська у “Спогадах про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського” писала: “У Москві, під час навчання на Вищих Жіночих курсах імені професора Гер'є, доводилося мені слухати багатьох прекрасних лекторів, починаючи з самого В. Ключевського, працювати в семінарах у талановитих керівників. Але ніколи і ніщо не захоплювало та не вражало мене так, як лекції та семінари з народного мистецтва Данила Михайловича Щербаківського... Кожна його лекція будила думку, викликала інтерес”⁶.

На семінари, організовані науковцем, Є. Спаська готувала доповіді, виставки пам'яток народного мистецтва, збирала зразки кераміки, вишивки, ткацтва, замальовувала орнамент. У 20-і рр. почала активно друкуватись у різноманітних періодичних виданнях. Влітку 1924 р. дослідниця отримала спадщину феодосійської аматорки мистецтва О. Петрової – декілька сот малюнків татарських вишивок, що вона їх замальовувала протягом всього життя. Д.М.Щербаківський зобов'язав ученицю негайно опрацювати цей матеріал. Дві розвідки про татарські вишивки були першими дослідженнями, які видрукувала Є. Спаська під його орудою. Вони були опубліковані за рік до смерті вчителя.⁷

20-і рр. були плідними у творчому доробку народознавця. Цикл робіт про чернігівське гончарство, ґрунтовне дослідження історії порцелянового заводу А. Міклашевського в селі Волокитине на Чернігівщині, вивчення й упорядкування архіву відомої вченої етнографа Палагеї Литвинової-Бартош, робота в Етнографічній Комісії ВУАН, ряд експедицій на Поділля, Київщину, Чернігівщину, опублікування значної кількості фундаментальних праць з народного мистецтва, які й зараз не втратили своєї актуальності, – ось далеко не повний перелік справ, що переконливо свідчать про напружену працю Є.Спаської на ниві народної культури.⁸

Євгенія Спаська не раз була на Поділлі, ґрунтовно вивчала місцеві ремесла та промисли, їх окремі осередки, фіксувала імена самобутніх майстрів, збирала пам'ятки народного мистецтва, а також досліджувала їх у колекціях музеїв.⁹ Особливий інтерес викликала подільська кераміка, вивчення якої мало принципове значення для її подальшого професійного становлення. Як наголошувала дослідниця, саме осмислення пам'яток бубнівського гончарства – одного з найвідоміших осередків подільської кераміки – докорінно змінило її погляд на народне мистецтво “як на творчість сталу, суто колективну, анонімну, без яскравих рис індивідуальності”.¹⁰ Працюючи за статистичним методом над масовим матеріалом з гончарства одного села, Є. Спаська серед більш ніж 700 пам'яток не знайшла двох абсолютно ідентичних, “... але вони так легко вкладалися в певні групи на підставі стилістичних ознак, що мій попередній, традиційний погляд на народне мистецтво... спочатку захитався, а потім зник, і на відміну йому прийшов інший – протилежний. Вдачу, вправність, індивідуальний смак, здатність перетворювати запозичене в окремих майстрів – все це, нарешті, я відчула як цілковиту несподіванку для себе на зразках виробів 20-ти майстрів трьох поколінь бубнівських ганчарів”.¹¹

Євгенія Спаська захоплювалася талантом і самобутністю подільських майстрів. “Трудно згадати серед виробів усього українського гончарства таку рясноту, таку субтропічну рослинну орнаментацию, яка вражає на бубнівському посуді, - писала вона. – ... Бубнівські ганчарі ніби квітководи, що один перед одним змагаються, скільки гатунків рослин можуть вони вивести з того самого насіння”.¹² Її розвідка “Орнамент бубнівського посуду”(1929 р.)¹³ значно доповнила й логічно завершила з мистецтвознавчих позицій відомі дослідження зазначеного осередку Ю. Александровича,¹⁴ Л. Шульгіної.¹⁵ У статті авторка вперше ґрунтовно дослідила й описала традиційний орнамент бубнівських виробів, принципи і способи його нанесення, традиційну кольорову гаму, поливу, технологію розпису та його інструментарій. Вона зафіксувала у

малюнках й подала трактування найпоширеніших елементів бубнівської орнаментики, виділяючи серед них загальноукраїнські, традиційно подільські і притаманні лише Бубнівці. Найбільш вживаним у цьому гончарному осередку Є. Спаська назвала рослинний орнамент, а основними його елементами вважала “вилogi”, “сосонки”, “косиці” і безліч похідних мотивів. До особливостей бубнівської орнаментики дослідниця віднесла мінімальне використання антропо- та зооморфних елементів, зображення ж сакральної символіки спостерігала лише на ритуальному посуді. Без сумніву, розвідка Є. Спаської зробили помітний внесок у дослідження українського гончарства. Її результати мають не тільки наукове, пізнавальне, а й практичне значення. Для кількох поколінь дослідників, гончарів-практиків ця праця стала справжнім посібником для вивчення й збереження самобутнього мистецтва подільської кераміки. Ця розвідка посіла вагоме місце у доробку 20-х рр. – найбільш плідного періоду творчої біографії Є. Спаської.

Красномовно про діяльність дослідниці цього часу свідчить відгук відомого вченого, завідувача художнього відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка Ф.Л. Ернста у зв'язку з рекомендацією її на посаду завідувача історико-побутового відділу цієї установи. Характеризуючи наукову та музейну роботу, він писав: “...Є. Спаська має прекрасний теоретичний і практичний досвід як збирач й організатор збирання музейного матеріалу, його експонуванню, влаштуванню виставок, опису, дослідженню й публікації. Вона дуже добре обізнана з працею ленінградських, московських та багатьох українських музеїв, особливо в галузях народного мистецтва, історичного побуту й художньої промисловості. Її енергія в справі збирання музейного матеріалу, й, одночасно з тим, обережність і тактовність в методах збирання, не залишають бажати нічого кращого.

Як дослідник, Є. Спаська заявила себе низкою друкованих, а також рукописних праць, великою кількістю доповідей по наукових семінарах, науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства, по музеях, наукових товариствах тощо.

Як громадський працівник, Є. Спаська широко відома серед щонайрізноманітніших кіл не тільки своєю енергією, працьовитістю, але й особливо громадською поведінкою, чутливістю, готовністю відгукнутись й допомогти у кожній загальнокорисній справі.

Вважаю своїм обов'язком додати, що небіжчик Д.М. Щербаківський дуже високо цинив Є.Ю. Спаську як музейного робітника, як дослідника, дуже поважав як людину й не раз висловлював побажання, щоби вона увійшла у склад співробітників Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка.

З наведених причин я вважаю кандидатуру Є.Ю. Спаської на посаду завідувача історико-побутовим відділом у вищій мірі бажаною”¹⁶

Незважаючи на схвальний відгук Ф.Л. Ернста, на цю посаду було обрано художника й етнографа Б.К. Пилипенка.¹⁷

У 1931-1934 рр. Є. Спаська перебувала на науковій роботі у Київському інституті промислової кооперації. При науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства проходила аспірантський стаж. На початку 1930 р. мистецтвознавці Ф. Ернст, М. Макаренко та І. Врона уклали проспект шеститомного видання “Українське мистецтво”. 22 квітня у листі до київського філіалу Державного видавництва України академік О.П. Новицький запропонував усі розділи про кераміку розділити між Є. Спаською, К. Білоцерківською та М. Венгрженовською.¹⁸ Та проект цей, на жаль, також не вдалося реалізувати. У розквіті творчих сил у 1934 р. Є. Спаську було заарештовано й вислано до м. Уральська.¹⁹

Великі страждання випали на долю цієї мужньої жінки. У засланні вона важко й довго хворіла. Як тільки вдавалося знайти хоч щось близьке за фахом, більше кількох місяців не щастило затриматись. Звільнялась “за власним бажанням”, адже ніхто з адміністраторів не хотів довше тримати на роботі “неблагонадійну”. З цієї ж причини змушена була часто міняти й місце проживання. У 1937-1938 рр. Є. Спаська в Алма-Аті працювала інструктором з художніх промислів Казахекспорту, а також в артілі “Килимарниця”, доки не запропонували виїхати з столиці.

У 1938-1946 рр. у м. Семипалатинську організувала художню промисловість в артілях ім. Крупської й ім. Дзямбула. У 1946 р. знову повернулася до Алма-Ати. Виконувала обов'язки

інструктора з художніх промислів в Управлінні промкооперації Казахської РСР, молодшого наукового співробітника Інституту історії АН Казахської РСР, начальника трафаретного цеху, співробітника Державного центрального музею Казахської РСР – як і раніше, всюди не більше кількох місяців. Звільняли “за власним бажанням”.

Про цей період у своєму житті Є.Спаська писала в автобіографії: “З того часу, як покинула Київ, наукової праці не вела з-за постійних ускладнень у стані здоров’я та частих звільнень. І лише з 1948 р., коли в Алма-Аті зустрів мене на вулиці випадково професор С.І. Руденко і примусив опрацювати тему про велику і занедбану збірку мідяних “скіфських” котлів Центрального Музею, з якого напередодні цієї зустрічі мене було звільнено за “власним бажанням”, – як я не відмовлялася, що це тема суто археологічна, а я ніякий археолог, він привів мене до Музею і заявив директору, що я мушу виконати цю роботу під його керівництвом. Так що останні роки – майже вісім років – я вивчала цю збірку і перекваліфікувалась на “археолога”. Доповідь про котли робила декілька разів і цю роботу опублікувала у виданнях Державного педагогічного інституту ім. Абая”

Державний педагогічний інститут ім. Абая – останнє і найтриваліше місце праці Євгенії Спаської у засланні. З 1948 до 1961 р. виконувала тут обов’язки секретаря історичного факультету, лаборанта кафедри історії, секретаря вченої ради, завідувача аспірантури, доки лікарська комісія не звільнила її на пенсію, заборонивши як фізичну, так і розумову працю через ускладнення і хворобу “мізкової спазми”.²⁰

Останні роки Є.Спаська тяжко хворіла, дуже тужила за улюбленою працею, батьківщиною. В одному з листів до А.Х. Середи писала, як її зворушила пропозиція Інституту художньої промисловості України продати для друку деякі збережені нею матеріали про Кролевець та Волокитино: “...ходила сама не своя, з ночі плакала, ... раптом стало так себе шкода за ці 20(!) втрачених для улюбленої справи років... Все, що ховала в собі й придушувала в зародку всі ці роки, – раптом вийшло назовні і вилилось струмками сліз... Привіт Києву і всім улюбленим місцям і містам, які будете бачити. Привіт дорогим моїм подругам – вони мені рідні, і як же мені тут без них самотньо!”²¹ Або в іншому листі: “Заздрю Вашим роз’їздам і в казкову зимову Гуцульщину, і ,головне, на мою рідну й милу серцю срібну Десну, яку я не проміняю ні на які ріки світу.”²²

На вимушеній пенсії важко хвора Євгенія Спаська намагається розшукати свої неопубліковані роботи й за сприяння друзів передає їх на збереження до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН України, де вони зберігаються й донині²³. Окремі роботи вона так і не зуміла знайти. Її рукописна спадщина ще чекає свого дослідника та публікатора.

Все життя, перебуваючи на чужині, позбавлена тоталітарною владою улюбленої справи, Євгенія Юріївна Спаська мріяла повернутися додому, в Україну. Влітку 1972 р. старенька, немічна жінка відважилася та відвідала Київ. Але то було вже прощання.²⁴ 12 вересня 1980 р. її не стало. Померла й похована в Алма-Аті.²⁵

Вічна пам’ять цій мудрій, мужній, відданій Україні жінці! Нехай її доля буде німим докором тим людям від влади, які так вільно маніпулювали чужим життям.

Пам’ятаймо й бережімо їх імена, бо цією пам’яттю вивіряється і наша людяність, право на гідний завтрашній день.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ рукописних фондів Інституту мистецтва, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАНУ (далі ВРФ ІМФЕ). – Ф. 48-1. – Спр. 1. – Арк. 1; 2. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю. Спаської // Народна творчість та етнографія. – 1983. - №6. – С. 64; 3. ВРФ ІМФЕ. – Ф. 48-1. – Спр. 1. – Арк. 1; 4. Білокінь С. Вказ. ст. – С. 64; 5. Шевченко Л.В. Д.М. Щербаківський // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки. – К. –Хмельницький, 1991. – С. 351-353; Український музей. Збірник перший. – К. , 1927. – С. У – УП; 6. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського // Наука і культура. Україна. – К. , 1990. –Вип. 24. – С. 272; 7. Білокінь С. Вказ. ст. – С. 65; 8. Відзвів Ф.Л. Ернста про наукову і музейну роботу Є.Ю. Спаської // Репресоване краєзнавство. – С. 429-430; 9. Спаська Є. Шльонський ганчарський круг // Матеріали до етнології. – К. , 1929. –Кн. 2. –С. 106; 10. Спаська Є. Орнамент бубнівського посуду // Матеріали до етнології – К., 1929.- Кн.2.- С.217; 11. Там само. – С. 217; 12. Там само. – С.214; 13. Там само. – С. 201-221; 14. Александрович Ю. Бубнівське ганчарство // Побут. – 1929. – Ч. 4 – 5. – С. 1 –5;

15. Шульгіна Л. Гончарство в с. Бубнівка на Поділлі // Матеріали до етнології. – Кн. 2. – С. 111-190; 16 Відзив Ф.Л.Ернста про наукову і музейну роботу Є.Ю. Спаської // Репресоване краєзнавство. – К. – Хмельницький, 1991. – С.429 – 430; 17. Там само.- С. 474; 18. Білокінь С. Вказ.ст. – С.67; 19. ВРФ ІНФЕ. – Ф. 48-1. – Спр. 1. – Арк. 1- 2; 20. Там само. – Арк. 2; 21. Інститут рукописів Національї бібліотеки ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). –Ф. 70. – Спр. – 995. – Арк. 1; 22. Там само. – Спр. 996. – Арк. 3; 23. ВРФ ІМФЕ. – Ф. 48-1. – Спр. 4. –Арк. 1-13; Ф. – 48-4. – Спр. 32, 55; Ф. 27-3. –Спр. 106 та ін.; 24. Борисенко В. Вчені-жінки на тернистому полі українського народознавства // Наше життя (Нью-Йорк). – 1994. - № 6. – С. 36; 25. Білокінь С. Вказ. ст. – С. 67.

О.П. Конопенко

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Процес становлення громадянського суспільства складний і суперечливий. Його аналіз потребує конкретно-історичного підходу.

Зародження та розвиток громадянського суспільства відбувається протягом тривалого періоду еволюції сучасної цивілізації. Цей процес має багато закономірностей, спільних для багатьох країн. Але кожна держава, розвиваючи громадянське суспільство, вносила щось особливе, характерне саме для неї.

Досить специфічний досвід його побудови мала Україна. Протягом всього періоду суспільного розвитку все частіше інтереси колективу домінували над інтересами особи. В таких умовах усвідомлення себе як громадянина, як повноправної особистості не могло відбутися. Вся історія ідеї громадянського суспільства – це історія перетворення самої колективності, організованої за законами спільного життя, в розвиток людини, що вийшла із природного стану необмеженої свободи, в громадянина цього суспільства.

В сучасних умовах однією з вимог громадянського суспільства виступає фактор соціальної відповідальності в усіх сферах суспільного життя (економічній, політичній, соціальній, екологічній, національній), на всіх рівнях суспільних організацій (соціальної групи, суспільної організації, держави, співтовариства), пов'язаних з висуненням на перший план загальнолюдських цінностей. Адже соціальна орієнтація може утверджуватися в якості принципу суспільних відносин лише тоді, коли задоволені всі необхідні потреби і створюються умови для реалізації системи історично обумовлених інтересів членів суспільства.

Побудова громадянського суспільства передбачає наявність плюралістичної структури політичної спільноти, означає участь в політико-правовому житті різноманітних сил, що сприяє створенню механізмів, які здійснюють стимулюючий вплив на державу. Внаслідок чого соціальна взаємодія орієнтується на індивідуальні інтереси, а держава обмежується тим, щоб в конкретних умовах забезпечити такі життєві умови для всіх, які б відповідали сутності прав людини. Гарантією цього принципу виступає розподільчий принцип правової держави, який підтверджує презумпцію свободи інтересів та вимогу конкретної легітимації державницької діяльності.¹

Тому формування громадянського суспільства в умовах сучасної України має спиратися на якнайповніше використання свідомого досвіду, якнайефективнішу реалізацію прогресивної ролі приватної власності, функціонування демократичних політичних інститутів, виключаючи будь-які суспільні сутички. Для цього в Україні є всі можливості, їх розумна реалізація вимагає: по-перше, законодавчого і реального затвердження рівних прав приватної, змішаної, акціонерної, кооперативної, колективної, державної власності, що передбачено Конституцією України; по-друге, гарантованого забезпечення всіх прав і свобод громадян та їх організацій; по-третє, створення правової держави, єдино спроможної захистити всі ці форми власності, всі права і свободи громадян, забезпечити цілісність країни та недоторканість її кордонів, ефективний розвиток всебічних зв'язків з іншими державами та світовим співтовариством.

Для встановлення повного народовладдя держава має бути підпорядкована суспільству, стати справжнім виразником його інтересів, керуватися у своїй законодавчій діяльності загальнонародною волею. Держава повинна стати арбітром у вирішенні конфліктних питань. Це пояснюється, насамперед, тим, що на сьогоднішній день держава має в своїх руках переважне